

Галина БОДНАР

кандидатка історичних наук

доцентка кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

**[Рец.]: ПРИСВЯТИТИ СЕБЕ УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ:
ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» В ДЗЕРКАЛІ МІКРОІСТОРІЇ [на кн.]:
Коваль Петро. Діти берегів часу: Акція «Вісла». Спогади /
пер. з польс. та передм. Л. Івасюк. Львів: Вид-во: «Світ»,
2016. 464 с.: іл.**

*Відчуваю обов'язок національного самоствердження
через здобуття знань. Інакше ми залишимося темними,
нічого про себе не знатимемо, й нас,
без почуття власної гідності, ніхто не поважатиме
(Петро Коваль, «Діти берегів часу: Акція «Вісла». Спогади» (Львів, 2016))*

Польсько-українське пограниччя (популярний концепт *borderlands*) є складовою регіону, що його Тімоті Снайдер назвав «кривавими землями» («*bloodlands*»), місцем, де європейські режими здійснили свою найкривавішу роботу¹. Такими, що збурюють українське і польське суспільство, залишаються українсько-польський конфлікт на Волині 1943 р., депортації українців і поляків 1944–1946 рр., операція «Вісла» 1947 р., коли протягом «великої» війни була «мала» і невідома війна. Депортація – протизаконне насильницьке переселення в короткі терміни з мінімумом майна під наглядом військових – є крайнім виявом внутрішньої репресивної політики держави. «Українці в Польщі стали – і про це треба знати і пам'ятати, – писав український історик і археограф Ярослав Дашкевич, – єдиними для 40-х років в Європі жертвами тотальної депортації за національно-визвольний рух свого народу»². З примусовим виселенням поневіряння українців лише розпочиналися, адаптація в новому соціумі стала випробуванням за збереження ідентичності. Східноєвропейські трагедії Голокосту євреїв, українсько-польського конфлікту, депортацій, репресій та інших злочинів сталінізму і нацизму, що відбулися на тій

¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

² Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 38.

самій території в той самий час, є спільною, а не різною історією, ще й досі не осмисленою суспільством.

Пам'ять про пережите – невід'ємна частина нашого сьогодення, визначає настрої і переконання людей, формує масову свідомість, слугує відправною точкою планування майбутнього. Спогади, суб'єктивні за своїм характером, проливають світло на маловідомі або й неznані події, їхні причини, допомагають встановити історичну правду. Українська історична наука впродовж останніх років збагатилася записами усних свідчень депортованих у 1944–1947 рр. українців, і більше – їхніх дітей, позбавлених дитинства і травмованих міжнаціональними злочинами. Нарівні з іншими джерелами усноісторичні наративи (опубліковані окремими збірками і вже введені до наукових текстів як цитування) є важливим історичним матеріалом для інтерпретацій, однак цілісні спогади депортованих українців, особливо в акції «Вісла» – поодинокі.

Спогади Петра Коваля «Діти берегів часу: Акція “Вісла”», що побачили світ в 2016 р. у львівському видавництві «Світ», є добрим втіленням трикомпонентного поєднання історичного джерела, дослідницького тексту і художнього твору. В книзі подано детальний опис життя локальної громади українців Надсяння, депортації до радянської України та в 1947 р. на північ Польщі, побутових поневірянь і зусиль зі збереження ідентичності свідомими українцями в «любій, чужій країні», а також важливий зріз радянської дійсності в Західній Україні під час відвідин родини. Книга є більше ніж спогадами, це осмислене автором минуле українсько-польського пограниччя, аналіз причин і перебігу розмивання української ідентичності в Польщі. Текст багатий на етнографічний матеріал з детальною характеристикою сільської забудови, господарств, одягу, харчування, торгівлі, дозвілля та ін. Окремо відзначимо добірку уривків пісень, які передавали з покоління в покоління або переймали від людей з інших регіонів. Із перших сторінок захоплює легкий стиль автора, який власні спогади переплітає з ґрунтовними історичними знаннями та представленням мозаїки поглядів, життєвих доль людей зі свого оточення, не спрощуючи історичних процесів, а навпаки, ставлячи слушні запитання. Спогади Петра Коваля на українську мову переклала докторка філософських наук Леся Івасюк. У детальній передмові до видання дослідниця подає огляд політизованості українського питання в польській історіографії, акцентує увагу на нерозвиненій мемуарній традиції українців, які недооцінюють слова «про себе», а також на науково-популярній вазі перекладених нею спогадів переселенця-жертви акції «Вісла» з досі не визнаним політичним підґрунтям.

Перед тим, як звернутися до тексту спогадів, зазначимо кілька моментів. Наратив Петра Коваля визначений пережитою дитячою трагедією роз'єднання і примусової депортації родини в протилежні боки від малої батьківщини та життям у польському суспільстві з україн негативним сприйняттям українців-переселенців і українського взагалі. Описане автором, народженим у 1939 р., життя у міжвоєнні, воєнні та перші повоєнні роки, коли він був малою дитиною, хоча і не є особистими спогадами, становить цінну рефлексію над пережитим у свідомості старшого покоління через їхні свідчення та авторове розуміння. Антропологічний підхід до спогадів дає змогу привідкрити внутрішній світ наратора в конкретний момент, спробувати зрозуміти вчинки, оцінні судження, життєві стратегії, ставлення до інших, а також його долю на тлі ширших історичних процесів. У нарації

про східноєвропейські трагедії середини ХХ ст. можна простежити пам'ять про міжнаціональне (не)співжиття, трактування «своїх» / «інших», (не)спростування загальноприйнятих уявлень на рівні мікроісторії.

Автор ретельно відтворив атмосферу в сільській спільноті українців Надсяння та її динаміку через зміни державних режимів, загострення українсько-польських відносин, специфіку адаптації на новому місці. Спогади Петра Коваля засвідчують велике зацікавлення автора історією своєї роз'єднаної родини з детальними характеристиками окремих постатей, що робить текст насиченим і живим. Родинні спогади, ситуації конкретних людей, опис конкретних випадків викликають у читача особливу чутливість і навіть емпатію до пережитого, розуміння ризиків та спокус того часу. Традиційним для спогадової літератури є розрізнення «своїх» і «чужих». З місцевими поляками жили дружньо, товаришували, одружувалися, а поляки «ззовні» – це «мазури», польське військо. Автор наголошує: «у щоденному житті не помічалось антипольськості в сенсі націоналістичного упередження до сусідів через їхню націоналістичну чи релігійну належність», а «українське населення часто зберігало глибоко заковане почуття родовитої гордості та свідомості повноправного господаря тієї землі, однак таке природне явище не можна плутати з націоналізмом» (С. 38–39, 48); «ніколи ми не відчували ворожості ні до наших сусідів поляків, ні до польськості як такої, лише ненавиділи те, що було в цій польськості бездумного, підлого і ворожого до нас, непольського народу» (С. 110). Влучне підсумування автора, що люди в локальних громадах «незалежно від національності, були пов'язані емоційно. Людей єднала щоденна мозольна праця і боротьба за виживання. Спільне лихо, страждання і смертельні загрози у всіх будили інстинкти самозбереження» (С. 46) можна прикласти на будь-який час, не лише тут описаний.

Євреї і роми постають «іншими», яким співчували й допомагали. На спогадах про євреїв позначилася політика пам'яті про Голокост, яка в автора відходить на другий план через культивовані в родині дружні взаємини з місцевими євреями: «...здавна мешкало сім єврейських родин. Це були доброзичливі люди, працьовиті й шановані. Вони становили невід'ємну частину сільської громади, впливали на неї своєю культурною специфікою, проникнутої духом обрядовості, релігійної й мовної інакшості» (С. 68–69). Всупереч панівним стереотипам, «найбільшим авторитетом вважався багатий корчмар Мотя, чоловік мудрий і завжди готовий допомогти» (С. 69), з яким у діда Петра Коваля склалися особливо дружні взаємини, що, безумовно, вплинуло на спогади про євреїв узагалі й те, що «наших євреїв ми часто згадували в розмовах упродовж усіх повоєнних десятиріч» (С. 69). Далі в тексті згадано негативну ознаку єврея – заможність корчмаря Моті, в закладі якого місцеві «бідні пастухи» залишали всі гроші (С. 83). В усних свідченнях, опублікованих спогадах Голокост відбувався ніби поряд, до винищення євреїв були причетні більше «інші» й менше «свої». Про Голокост говорять, або загально осуджуючи, або наголошуючи на тому, що особисто вони, їхні рідні не брали в ньому участі. Мати автора допомагала продуктами євреям у гетто в Любачеві, ризикуючи своїм життям. Двічі в тексті згадано відмову рідних купити одяг, що раніше належав євреям. Але бачимо й визнання співучасті в Голокості рідного дядька, який «замість обіцяної німцями боротьби за незалежність України як вояк дивізії «Галичина»

був загнаний на ганебну службу вартових, тобто до конвоювання і сторожування євреїв, приречених на смерть», психологічно важко це переживав (С. 80–81).

Минуле не було простим і очевидно, що текст спогадів суперечливий. Реалії міжвоєнної Польщі автор пізнав з розповідей дорослих, для яких «вони були лихом, що настало після значно кращих часів панування цісаря Франца Йосифа, який однаково шанобливо ставився до представників різних націй» (С. 36). Тож польський період асоціювався з осадниками, обмеженою соціальною мобільністю українців, бідністю, але й був ідеалізований «гармонійний будень з розмаїттям культур та релігій», майже без самогубств, розлучень, сирітства, грабунків і убивств (С. 49). Однак не вдалося оминати виявів різниці за національною ознакою, стереотипів і звести їх лише до «доброзичливого гумору», спровокованої нацистами ворожості до місцевих поляків і євреїв та ін. Чуже горе викликало страх за власне майбутнє. Євреїв, які переховувалися, видавали неідентифіковані «шпигуни, яких тоді не бракувало» (С. 74), «інформант гестапо з родини польських поселенців з 1920 року» (С. 88), але не «свої», українці. Ідеалізованих упівців, які «завжди гречно просили продукти чи інші потрібні речі як у поляків, так і в українців; нічого не забирали силою і не грабували – це було суворо заборонено і погрожувало покаранням» (С. 108), критично сприймали за розмови про події на Волині в 1943 р., детально вникали в причини розправ над поляками з околиці.

Сприйняття «інших» – поляків, євреїв, німців, червоноармійців, радянських українців, росіян – позначене українсько-польським протистоянням. Бідам у міжвоєнній Польщі протиставлене «економічне пожвавлення» в перший період радянської окупації 1939–1941 рр., «міцні узи патріотизму» місцевих і прибулих зі Сходу українців, спільний аналіз «останніх світових новин», «спільна ненависть до сталінського режиму». Очевидно, що такі довірливі стосунки місцевих і приїжджих видаються перебільшеними з відстані часу, більше реалістичним є твердження автора, що в спільному дозвіллі люди більше «втікали у світ фантастичних розповідей» (С. 52). На наративі автора позначилася гострота мовного питання в північній Польщі. В тексті не втрачено жодної можливості наголосити на (не) спілкуванні українською мовою когось із навколишніх. Декілька разів йшлося про розмови місцевих євреїв Надсяння українською в побуті. Українською говорили українці з радянської України, через що поставав їхній позитивний образ. Зовсім ідеалізованими, але такими, що усталилися в пам'яті українців Надсяння, є згадки про україномовних «солдатів та офіцерів з західних теренів Росії і навіть з Манджурії», які «охоче зав'язували контакти зі своїми, як вони говорили, побратимами з Галичини, у вузьких родинних колах нерідко згадували Петлюру і його боротьбу за незалежність України» (С. 56). Водночас «московітів», тих, хто фанатично виконував партійні вказівки, вороже сприймали незалежно від етнічного походження, а період 1939–1941 рр. пригадували не як «Радянську Україну», а «за москальських часів», «за москалів» (С. 61–62). В умовах посилення відчуття «солідарності людей зі сходу і заходу України» убивство німцями радянських партизанів у 1943 р. родина сприйняла «як щось дуже важливе для українського народу» (С. 76). Позитивними є згадки радянських військових до і наприкінці радянсько-німецької війни, які «були доброзичливими, відкритими людьми і ставилися до нас з повагою», з ними «почувалися у безпеці і впевненіше, ніж за німців», «деякі зі сльозами на

очах прощалися з місцевими» (С. 91, 93–94). Негативні конотації пов'язували з «москалями» і «ніколи не ототожнювали їх із солдатами та офіцерами, росіянами чи українцями, які до нас справді добре ставилися» (С. 95). Будучи перекладачем з німецької після мобілізації в 1944 р. до Червоної армії, дядько Микита спілкувався тільки українською, наголошував, що відчував себе «повноцінним солдатом звияжної армії» в порівнянні зі службою у польському війську (С. 105). Однак на тлі позитивного образу «червоноармійців», «радянських солдат» депортовані українці в 1946 р. у Радимні перебували в оточенні «російського війська» (С. 113).

У спогадах про прихід радянських військ у 1939 р. і німецьких у 1941 р. схоже описано нашвидкуруч невідомо з кого зорганізовані привітальні делегації. Не йшлося про бідно одягнутих й оснащених радянських солдатів, але порівняно з німецьким військом важко було змовчати про «вицвілі демікотонові сорочки, перев'язані поясами з мішкової, і деформовані чоботи з халявами з такого ж матеріалу» (С. 63). Люди помилково жили в очікуванні поліпшення «після брехні, залякувань та лиха, принесених московітами», підсиленому асоціаціями німецького періоду з «пануванням цісаря Франца Йосифа, коли поляки, українці та євреї мали відносно рівні права доступу до шкіл, роботи і військових чинів; із вдячністю згадувалися дозвіл і поміч «милостивого правителя» в організації Січових Стрільців...» (С. 63). Німецька окупація в спогадах розкрита здебільшого темами Голокосту євреїв і службою дядька в 14-й дивізії Ваффен СС «Галичина», яку, за твердженням автора, не сприймали як лояльність до режиму.

Впродовж року після депортації до радянської України більшості місцевих українців (1946–1947) жертви операції «Вісла» жили в постійному страху бути пограбованими, репресованими і вбитими, на їхніх очах грабували й руйнували греко-католицькі церкви, рідні помешкання займали інші. Щоб уникнути звинувачень, сусіди й близькі родичі співпрацювали з польськими військовими, вдягнуті в мундири й конфедератки видавали своїх. Автор стверджує, що в ті критичні часи українці вже не вірили в перемогу УПА, яка без суттєвої цивільної допомоги не становила серйозної небезпеки для Польщі. Проживши ціле своє життя в умовах приниження українського, втрати ідентичності, нерозуміння приховування деякими українцями своєї національності, вшанування військових зі злочинним минулим, автор намагається встановити історичну справедливість – назвати імена винуватців кривавих трагедій, пояснити, що винуватцями свавілля і жорстокості в 1945–1957 рр. щодо українців були не лише місцеві виконавці, а й командування польської армії та уряд Польщі, коли «бандитизм і дике насильство толерувалося на офіційному рівні».

Життя після депортації на півночі Польщі влучно характеризує назва розділу «У любій, чужій країні». Тут описано стереотип злого українця-націоналіста («українські бандити», «вороги Польщі»), згадано про погрози й образи, приховування українськості, спілкування на людях польською мовою, зміну імен і прізвищ, приниження українців у держустановах, репресії, доноси, колонізацію в школах, відсутність власних церков і священників, важку фізичну працю, українофобію, «сміхотворне боягузтво», «маніакальне» до українців, «внутрішній бунт, який будив у нас патріотизм». Як наслідок, більшість українців Польщі втрачала свою ідентичність, особливо діти й онуки, розгорталися сімейні конфлікти з приводу поховання батьків за греко-католицьким обрядом, національне окреслення «українець»

сприймали як образливе. Жертви операції «Вісла» знаходили розуміння серед теж дискримінованих місцевих німців, згодом депортованих або добровільно переселених до Німеччини, поляків зі Східної Галичини й Західної Волині (кресов'яків), репатріантів поляків з АК, які повернулися зі сибірських таборів та ін.

Петро Коваль піднімає проблему травмованого покоління дітей війни (українців, поляків, євреїв, німців), позбавлених дитинства, які на очах втратили батьків і рідних. Після пережитого вони почували себе майже дорослими. Підлітки утримували господарства з восьми гектарів поля. Автор панічно боявся втратити матір, відсутність якої постійно викликала неспокій, а за найменшої небезпеки він, малий, слабкий і худий від недоїдання хлопчина, міг би «схопити за ногу головного грабіжника й загриз би його до смерті». Найближчими друзями юності не випадково були місцеві німці й поляки родом зі Східної Галичини. Німці-сироти зростали в інтернатах з польськими іменами і прізвищами, не знали власної мови, коли їм перекладали листи в період реабілітації «на наших очах ці діти перетворювалися в шалено щасливих людей, дізнавшись, що незрозумілий текст власноручно написали мама або татусь, яких вони ще пам'ятали» (С. 219). Вражає трагедія дітей-німців, як-от Янека Стефанського, який нічого не знав про себе, крім імені Йоганн, малолітнім, утікаючи з матір'ю від радянських солдатів, він втратив її і марно намагався знайти. Парадокс німецького хлопця з прізвищем Червоненко, «охрещеного росіянами, які довго тримали його в сиротинці» (С. 218–221). Одному з поляків, депортованому з-під Самбора Львівської області, українець Петро Коваль (сам в дитинстві не знаючи) допомагав вчити польську мову на факультеті української філології в Щецині. Молоді люди товаришували, попри те, що поляк пережив трагедію нападу партизан УПА під Самбором, внаслідок чого втратив матір, автор же мав свій білі; їх об'єднувало розуміння того, що «обидві сторони були одинакові в тих взаємних убивствах» (С. 236).

Прагнення Петра Ковалю пізнати мову, культуру та історію свого народу визначило його життєву стратегію і фах учителя, хоча мав добрі перспективи кар'єри в науково-технічній сфері: «З мене часто насміхалися з приводу моєї “помилки”. Працюючи автомеханіком, я міг би заробляти набагато більше, ніж на посаді вчителя. Я мав би можливість заснувати власну майстерню... Так, мій вибір пояснювався, головним чином, відірваністю від життєвих реалій – я керувався наївними намірами та шляхетними ідеалами... Сьогодні можу сказати, що не шкодую про свій вибір» (С. 227). Юнаком він застає послаблення українофобії після 1956 р. – формує свою бібліотеку з книжок Івана Франка, Тараса Шевченка, Лесі Українки та ін., відважується дискутувати з відомим автором про злочинність акції «Вісла», серед репатріантів шукає можливості говорити про Україну, активно включається в культурно-громадське життя українців. Будучи учителем української мови, факультативного предмета, Петро Коваль докладав максимум зусиль, щоб заохотити учнів її вивчати, а українську молодь пізнавати культуру та історію свого народу в безкорисливій культурній діяльності. А це було нелегко в умовах, коли українськість вважали ворожою щодо польськості й радянськості, панувало ірраціональне вороже ставлення до осіб іншої національності взагалі. Збереження української ідентичності, відкритий її вияв у повсякденному житті були справжнім

подвигом тих і, як це не прикро, сучасних часів, що не могло й не може викликати розуміння свідомих пересічних поляків. Автор уміло поєднував педагогічну, українську культурницьку, літературну діяльність з активною громадянською позицією. Приклад Петра Коваля – це поєднання подвійної ідентичності українців Польщі: «польськість була для нас цінністю, якою ми жили щодня і якою дихали. Ми її любили, попри те, що кожен із нас у повоєнні роки пережив багато страждань і кривд від польських збройних організацій, війська та влади» (С. 233); «полюбив польську культуру і все польське, крім польської глупоти, ксенофобії та підлості, які зустрічаються навіть серед високоосвічених людей» (С. 324).

Ще однією площиною спогадів є відвідини Надсяння та родини в радянській і сучасній Україні, пов'язані з цим рефлексії. Вимальовано образи українця-переселенця акції «Вісла» і німця, самовільно переселеного до Німеччини, та їхнє повернення на малу батьківщину через нездатність адаптуватися в новому суспільстві. Колишні сусіди-поляки надсянці потайки спілкувалися українською, щиро жаліли за зруйнованими греко-католицькими церквами, які можна було зберегти як костели. Важливими є спостереження автора під час трьох мандрівок до радянської України в 1970, 1977, 1989 рр., динаміка змін світогляду західних українців в умовах кризи і розпаду тоталітарної держави. Результатом першої поїздки стало відкриття для себе України, а не Росії, як це «подавалося в польських ЗМІ», подив прикордонників в знанні «поляками» української мови, українські співи кресов'яків з Вроцлава в потязі, вільне спілкування дітей українською і російською мовами в мішаному подружжі, обережність у спілкуванні через наклепи, магазини в греко-католицьких церквах і костелах, зруйновані синагоги і польські цвинтарі, хабарі, розкрадання державного майна і коштів, русифікація освіти та ін. Дивувало те, що буденне життя протікало незалежно від офіційної політики, енергія людей, які виживали, попри мізерні заробітки. У спостереженнях з наступних поїздок виразно проступає передчуття краху режиму і національна свідомість молоді в умовах тотальної русифікації публічної сфери.

Додатком до спогадів є фрагменти матеріалів розслідування, проведених прокуратурою Інституту національної пам'яті Польщі у справі злочинів, скоєних у селах Загороди та Рижкова Воля у червні 1946 р., приводом до якого стала публікація свідчень Петра Коваля, а сам автор виступив головним свідком обвинувачення.

Спогади Петра Коваля «Діти берегів часу: Акція “Вісла”» є оригінальним і важливим джерелом до вивчення локальної громади українців Надсяння, акції «Вісла» 1947 р., життя українського інтелігента-патріота в північній Польщі в другій половині ХХ ст. Життєва позиція автора – це вияв глибокої любові й пошани до українських традицій, культури та історії, загострених в умовах їхнього браку в чужій країні. Його роздуми про трагічно пережите не однобічні, у них є визнання помилок і спогади про успіх, таке, що зачепило й болить роками, вимагає відновлення історичної справедливості, не може не торкнутися вдумливого читача – українця, поляка, німця, росіянина чи будь-кого іншого, – що дуже важливе для порозуміння за сучасної конфліктної суспільно-політичної ситуації на східноєвропейських пограниччях.

REFERENCES

Dashkevych, Ya. (2007). Aktsiia «Visla» – vazhki pytannia. In *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. Vyp. 2: Deportatsii 1944–1951* (pp. 37–45). Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Snaider, T. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym*. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].

Halyna BODNAR

PhD, Associate Professor

Mykhailo Hrushevskiy Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-371-378

**DEDICATE YOURSELF TO THE UKRAINIAN CAUSE: OPERATION «WISLA»
IN THE MIRROR OF MICROHISTORY. A REVIEW ON: KOVAL PETRO. DITY
BEREHIV CHASU: AKTSIIA «VISLA». SPOHADY (L. IVASIUK, TRANS.). LVIV:
VYD-VO: «SVIT» 2016. 464 S.: IL.**